

XXI ЧҮС ЧЫЛЧЕ — ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨЗҮЛДЕЗИ БОЛГАШ ЧОННУҢ БЫЖЫККАН ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ-БИЛЕ КИРЕР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында)

хаара тударын калбар-тыр болгаш чурумчудар талазы-биле норма-чижек документилерин ажилдап кылгав.

Республиканың 10 ко-жууннарында болгаш хоорайларында фондларын, ассоциацияларын, анык-тарын бугурдуле катты-жымшыктынын тургус-каан, олар ажилдап турар. Көдээ ажил-агыяны анык-спецализациянын ортузунга конкурстарын эрттерген, оларнын ажи-лынды түнөөлөрүн мас-селдерин информация чеп-сеттеринге чырыткан.

Эрге-чагырганын бол-гаш тус чер бот-башка-рылганын бүтү адыр-лар организацин дур-жулгагы хөдөлүшкүн-нөрүнө өзгөчө кичээл-геи утландырган. Респуб-лика Чазактын федерал-дык төл-биле харылзазын быжыткан. Экономика болгаш социал жур-дузалык чамдык айттырларын шийткээрден. 2000 чылда Тыванын сан-хөө-биле дет-кир хемчээлдери дыка өстүргөн. “2005 чылга чедир Тыва Республиканын социал-экономика-тык хөгжүлдээ” деп Феде-ралдык тускай сорулгалык программаны федералдык яамалар болгаш ведом-стволар-биле дугуржуп чугаалажыры дооступ турар.

Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга бол-гаш тус чер бот-башка-рылга организацинын ара-зында чорудар ажилдарын база бүрүн эргелерин ыл-гап аңгалаар дугайында керээлер чарач чурумуна дугайында Хоюулануу хү-лээп алган. Кожууннар болгаш хоорайлар чатыр-галарын даргаларын согуур чурумуна дуга-йында республика рефе-рендумун эрттирген.

1999 чылда Тыва Рес-публиканың Президен-твианын Айттыканын кан-чаар боттандырганын түн-ен тура, мында айткан сорулгаларын 80 хуудан ажыг күсөткөн деп түн-өөдө үндүрүп болур. Оор-биле кады экономика-тык көргүзүлгөр өзүлдө-нүн темпериери ам-даа четпес дээрзин база социал-экономика-тык реформалар айттырында чеди-п алган чедикшиктер ки-жилерин бажын төөр-тө-пес ужурулг.

Чижээ, кичи бурзугне ошааттыр ашка орулгазы 815 рубль ескен-даа болза, амдырлар болгу деп адык-ны хемчээл 1999 чылда 1010 рубль апарган болгай. Республика экономика-тын күрүнеден эргелеп-башка-рыр концепцияны амга чедир ажилдап кылбаан. Күрүне өнүгүзү чөптү амылгалары амга чедир ча-выс. Аграр секторда бай-дал берге бооп артпшыаан, оод бугурдулгезин чогу-м-чуду шыдаваан бис, мал-дын баш саны кызырлып, продуктулу өспөй турар. Күрүне кызыгарында бай-дал нарын хөвээр. Мал оорлашканын-биле, арага айваан, наркотиктиг бө-дүмелдерни хоойлууга чө-дүрүштүр садар чоруктар-биле демиселди ажиттыг болурун чедиң албаан бис. Ядым-турегя ам-дырал-биле демисел кош-как хөвээр. Республика-ның бюджет адыры артык, соора чарыгдаларык бооп артпшыаан. Оор чер-терде реформалары оожум хөвээр.

Реформаларын чорудуп турарында шыгыны шү-гүмчүлүккө анализ херек апарган. Бугурдулгезин дир-гизери, бюджеттин дота-циялыг болурун өзвээ-деди, коррупция болгаш криминалитет-биле демисел, адыралынын санын кызырар, хамаатыларын боттуп орулгаларын өстү-рер чижектиг мындг ам-дыралчы чугула айттыр-ларже кичээлгеи күш-тедирери эргежок чугу-ла.

Тыва Республиканың Конституциязынын 73 чүдү-лүнүң 7 пунктун уду-рулга болдурган, а ош-ышка реформаларын баштайгы чүтээр түнөө-лөри үнөөп база чедир шийткерилин мезон айт-тырларын айттып тура, Дээди Хуралдын депутат-тарына база Салерге, хундулуг согуучулар,

2000 чылда республика хөгжүлдөзүнүн байдалы-нын дугайында бодалда-рынмын кырдим.

II. ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫҢ ХАРЫСАЛГАЗЫНЫ БИДИДИРИ БОЛГАШ РЕФОРМАЛАРНЫ ЧОРУДАРЫНГА ООҢ РОЛИҢ КҮШТЕДИРИРИ

Республикада эргелеп-башкарылганын чаа сис-темазын колдууда тур-гускаан болгаш ажилдап турар. Эрге-чагырганын адыралынын болгаш де-велдеринин аразында бү-рүн эргелери аңгылаан. Ам эрге-чагырганын харысалганын бедидер болгаш реформалары чорударына оон ролон күштедирер сорулга-биле эрге-чагырга орга-низацин боттарынын хүлээлгелерин канчаар күсөдип турарында харысалганын шыгыр-адыры, оларнын аразы-нда улам тодаргы кады хөдөлүшкүнүн чедиң алдыры эргежок чугула. Адырты соода оларын ажил-чорудулганын кри-зисин уруктарын чыл-дырычыче, чүгээр түн-өөлөрү быжылганычыче, экономика өзүлдөзүнүн темпериери болгаш чо-нуу амдырал деневелин бедидирерге утландырап.

Республикада Президен-т эрге-чагырганын — анык албан чери. Оор эрге-хоойлу баазаанын сайм-раггажылар ужурулг бис Ажил-чорудулганын мурылды көргөн угла-нышкыннарын Конститу-цияны, хамаатыларын эргелерин болгаш хостал-галарын камгалаары, кү-рүне болурун болгаш улус-чу эрге-чагырганын быжы-лаары хамааржыр. Президен-т эрге-чагырганын кү-рүне системазынын ба-ласымык болурун дет-кир, социал-экономика-тык чорудушкуннарын баш-карылганын күштелдери чедиң алдыр ужурулг.

Чазак социал-экономи-ка-тык реформаларын түн-өөлдери болгаш темпе-лери дээш харылзаар. Оон структуразы эң дүшкөк болгаш четирин турар болур. Оор-биле кады Чазак чаа сорулгаларын ший-тирлээр-биле солчуп-даа болур, солчур-даа ужу-рулг. Яамаларын болгаш ведомстволарын бүрүн эргелерин база хүлээ-лгелерин тодардыр херек, оларын ажилында катап-таар хоолгалаашкын тур-ба. Оларын ажил-чору-дугазы дээш контролдуң эрге-хоойлу баазаанын бы-жылгаар, анаа үнөөлө-шкынн бээрин мык толар-дыр, ажилдын түнөөлдери дээш Чазак кежигүннери-нин харысалганын бедидер.

Чазак Конституцияга дүшүртү боудун ажил-чорудулгазы дээш Отче-дув берген. Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамзын багай деп үнөө-лөшкынни алган. Президен-т моон түнөөлөдери кылып турар. Чазак депу-таттары болгаш согул-чуларын санал-оовалда-рын боттандырып эгелээр эргежок чугула деп саваашыаан, четпестери чапталканын дугайын хөй-няитке доктаамал дындадыр ужурулг.

Парламентаризм рес-публикада хөгжүп турар Дээди Хуралдын депутат-тары Чазак-биле улам си-дың харылзаалык ажилдап турар, оор ажилында кон-тролду күштедирген. Оларын вегелделери эзугаар, Чазак мездээр-ын дүргөн берип, парла-мент комитеттеринге бол-гаш сессияларга хары-ларын доктаамал берип турар.

Ынчалза-даа Дээди Ху-ралдын ажилында хоойлу-лар ажилдап килыр бол-гаш хүлээп алган план-нашкын системазы чок бооп турар. Мурында көр айттырларын тодарат-пайн турар Депутаттар экономикага хамаарш-кан хоойлуларын белет-кээрине боттарынын ар-галарын кошкак ажилдап турар. Хүлээп алган 63 хоойлулардан чүгле 12,7 хузу бо категорияга ха-мааржыр Хоойлулар чо-гаалыр ажилдарга хоой-лудулуга инцидентвазы-нын субъектилерин кош-как хаара туткан Хүлээп алган хоойлуларын чүгле үштүн бирин депутаттар

ажылдап кылган, оларын өзвээш эвес кезин амгы күштүг хоойлуларга ескер-илгелер болгаш немелде-лер хевирлиг бооп турар. Депутаттарын ажилы-на оларнын согулда муру-нун программаларын болгаш согуучуларын чагырганын күсөдери чугу-ла чери ээлеп турарын барымдаалааш, оларын ажил-чорудулганын ажи-чарлыг болдурары эргежок чугула Чондуң талазын-да контролду быжылгап, депутаттарын дедир кий-гыртырын хоойлуду-дугага үнөөлөлттинген чурумун тургузар. Депу-тат хүлээлгелерин күсө-дирини үнөөлөшкын ба-рымдааны хүлээп алган хоойлуларын саны бол-гаш шыгары, согуучулар-нын чагырларын күсөткө-ни болур ужурулг.

Парламент, контрол-дуар хүлээлгенин күсөдип турар болганда, күсөкчи эрге-чагырганын чыгаар оппозицияны болур. Ын-чалза-даа оларын күсө-дери Чазактын оператив-тиг ажил-агы чорудул-ганын хоолгалаашкын-че хуудлас ужурулг Че-рүлдээлг айттырларын чепшээржилгелиг шийт-тирлээринин механизми херек.

Суд эрге-чагырганын реформазы уламчылап турар Конституция тур-гузууун, хамаатыларын эргелеринин болгаш хосталгаларын үнөөлөшкын камгалаар Тыва Рес-публиканың Конституция судунун дугайында Хоой-луга ат салдым. Дээди Ху-ралга чугаалажы көөрү-биле кинер судьяларын кандидатураларын ший-тир чоруп турар. Чазак Конституция судунун ажил-чорудулганын сая-жык болгаш материал-тех-ника-тык хандырылганын баш удур көргөн. Бо чы-лын Конституция судун согуур болгаш бодуун бүрүн эргелерин боттан-дырып эгелээр.

Бо чылын чаргы чарар судьялар институтун тур-гузар, олар нияти юри-дикция судтарында ке-дир улурун иштээрден кеземче, негедде болгаш ад-министративтиг херектер-нин чамдыкы боттарына ап, шийткелерин үндү-рер. Республикага көрдү-ген норманы эзугаар баш-тайгы үе-чадада 14 округ-ту тургузар. Суд департа-ментини чер-терде бот-башкарылга организацин тур-ба. Оларын ажил-чору-дугазы дээш контролдуң эрге-хоойлу баазаанын бы-жылгаар, анаа үнөөлө-шкынн бээрин мык толар-дыр, ажилдын түнөөлдери дээш Чазак кежигүннери-нин харысалганын бедидер.

Сөөлү чылдарда Арбит-роук судунун көрүп турары экономика-тык маргылда-ларын саны республика-да көвүдээр. Маана хол-баштыр Арбитраж суду-нун шат эзугаар судьяларынын санын көвүдөдери эрге-жок чугула апарган.

Бо айттырым федерал-дык деневеле чугаалажып турар.

Оор-биле кады чамдык таварылгаларда суд чери-рин шың өсө турушту ээлеп, шийткелдер үндү-рер үеде чүгле Федерал-дык хоойлуун удурутулга болурун турар. Россия Федерациязынын Консти-туциязында дүшүрт чам-дык айттырларын күрүне эрге-чагырганын феде-ралдык болгаш девискээр организацин кады көөрүп айткан, а чамдык тавар-ылгаларда мындг айтты-рылганын федерация суб-ъектиязы часкаан шийт-тирлеп көөрүн доктааш-кан Судтар ындыг айтты-рыларын шийттирлээрде, Тыва Республиканың Кон-ституциязын болгаш Хоой-луларын барымдаалаар ужурулг.

Кадрлар чедишпейн ту-рарында республиканын бүгү кожууннарында нота-риус контроларын тур-гуспаан Нотариус алба-нынын кадр хандырылга-зын күштелдери болгаш оларын ажилында Юсти-ция яамзынын, тус чер-нин бот-башкарылга ор-ганнарын база проку-ратуранын талазында контролду күштедирер херек.

Хоойлудурумун болгаш корум-чурумун улам мыай быжылгаар сорулгалар

суд шийттирлерин ыяп-ла база оперативтиг шийт-тирлээринге контролду тургузары эргежок чугула апарган. Маана кол чери Юстиция яамзынын ча-нында суд приставтары-нын ажиттыг ажилы элээр ужурулг. Бо чери-нин эки ажилдаарына кадрларын шың шийл-алыры, оларга чогуур бай-далдарын тургузары эрге-жок чугула.

Хамааты ниятиледиң болгаш эрге-хоойлуду кү-рүнең амдыралынын бүгү талазынга хоойлу-нун дээди күштүг болурун хандырат турар ужурулг. Бо дээрге улам тема, ону тайылбырлаарына анык Айттык негеттинер. Рес-публиканың экономика өзүлдөзүнө шаптыктап турар ажил-агы болгаш чээли сая-хөө адырында кем-херек үлөөлөдери кер-ини баш удур болдурбас база илередиң согулаар ажилдарын дугайын чуга-алаары чугула. Бо ула-нышыкына боттуп чеди-нишкыннери чедиң ал-баан бис. Орулгаларын ча-гырар болгаш үндүрүг төлээрден ойталаар, бухгалтер отчулу меге-лен килыр, күрүне болгаш муниципалитет өчүзүң оорлап самчыгдар чүүл-дер бар.

Республикада тургусту-на берген криминалдык байдалды, хөй-няитини корум-чурум байдалын ап көөрге, эрге-хоойлу кам-галаар болгаш суд орган-нарын кады хөдөлүшкүн-нөрүн кошкак, ап турар кем-челдерин ажим чавыс бооп турарын херечелеп турар.

Прокуратура органи-н амгы күштүг бооп тур-рар хоойлудулгаларын хандып турарында про-курор хайгаарын тургу-зар хемчелерин алган. Оор-биле кады Россия Фе-дерациязынын Тыва Рес-публиканын хоойлуларын күсөдир дээш чогуур хайгааралды хандырбаан. Кеземче херектерин баш удур иштээрини шыаары чавыс бооп турар. **Экономи-ка адырында хамаар-жыр кеземче херектерин оонун чамдык кезин судтарже чоруткан. Шийт-кик үндүргөн кеземче херектери чүгле 27 хуу бол-гын. Шийттиргендерден хосталганын кызыкканар чүгле 20 хуу болган.**

Прокуратуранын бюджет херектеринде сан-хөө хандырышкыннарын, оор-лап самчыглаашкыннарын иштеп турарында хайга-ралы ам-даа кошкак. Про-куратураже болгаш рес-публиканын ИХЯ-же Рос-сияны Сая-хөө яамзы-нын Тыва Республика та-лазы-биле КРЭ бюджет хө-рөңгезин соора ажиллап, оорлап самчыгдан барым-даалар талазы-биле 50 ажыг материалды чыл дур-гузууда чоруткан Күрүне болгаш муниципалитет өчүзүңү 50 ажыг объек-тини оорлап самчыгдан. Электри дамчыдар шугу-марын оорлаанын түн-өөлдери, дыка хөй кыш-тагалар чырык чок артык. Ынчалза-даа бо херектер-ин үлөөлгөч чамдык-даа кичиге хемчег ооваваан.

Республиканың Үндүрүг албанынын болгаш үндү-рүг полициязынын эрге-лөй үндүрүг хоойлуду-дугазын күсөдип ханды-рар сорулгалды. Үндү-рүг инспекциязы боудун ажилын идепкейдиң эгелээр-даа болза, олар-нын кошкак ажилынын дугайын мурунудагы Айт-тыккадарыга чугаалаан мез. Ынчаммыже үндүрүг полициязынын ажилы ам-даа багай бооп артып-шыаан. Чижектерден көр-үзүлү. Араганы, этт продуктуларын кайтамчык улуг хемчээлге соора са-дып-сайгарып турда, 130-ден хөй ажилдакчылыг үндүрүг полициязы орул-галарын чажырат, чедир төлөсө чоруктарын деневели бадырбайн, 1998 чылда чүгле 8 кеземче хө-рүн өрттурган, оларын чүгле ужуң судче дамчыт-кан, а 1999 чылда — 26 херекти судче берген, 14 херекте шийткел үндү-рүг. Ол дээрге экономи-ка соора ажилдашкын-нар-биле демиселге бис-тин чавыс деневелини көр-гүзүп турары олдур. Аны чедир үндүрүг орган-нарын талазында

орулгалар болгаш өңчү ду-гайында декларацияларын чөптүг додурлары дээш чогуур контролдуң чок бооп турары. Сатпас өңчү эргелери бүрүттөг төптө кылган ажилдарын банк мездээри турза-даа, өң-чүлөн үндүрүг чырын багай боттандырып турар.

Чазак болгаш Дээди Ху-рал республиканын үндү-рүг албанында четпес-терин ыяк сайгарып көөр, оларын ажилын ажи-дер талазы-биле чогуур хемчелерин алыр үе келген.

Коррупцияны баш удур болдурбас айттыр хөвээр артык, ону шийттирлээр албан-дуужаал херек үлөөлөшкыннери, хээли олыр чоруктар-биле демиселди канчаар чоруду-турарында дорт хамаар-жыр. Чыл дургузунда иш-тики херектер организацин хээли алган ый херекти, Россияны УПФА-ны Тыва Республика талазы-биле эргелели албан-дуужаал кем-херек үлөө-лөгө хамааржыр 2 хө-рөкти илереткен. Судче 2 кеземче хөзөн кырген, буруулугларга чүгле ше-велде шийткелди оона-лар. Херектерин эзулуг байдалын өөренип көөр төлөөде, **Парламенттин озы Чазактын тускай комисицияларын тургузары эргежок чугула.**

Федералдык болгаш рес-публика организацин кү-женнишкыннери мөөнө-вэзирин негеп келген чы-ды айттыр болза, рос-сия-моол кызыгарын ты-ва участогунда байдал болур. Бо херекке кызыгар албанынын болгаш эрге-хоойлу камгалаар орган-нарын ролу ам дээрэзи-де чавыс. Кызыгар чурум-чур хажытка чүглө ий-чангыс кажилери сойга-лап, харысалга оонап тур-рар.

Кызыгар камгалаанын быжылгаар сорулга-биле эрге-чагырганын феде-ралдык организацин-биле кады бири элечегин чамдык сорулгаларын шийттир-лээр апар. Бирээде, кы-зыгар талазы-биле СССР-ын болгаш МАР-нын ара-зында 1980 чылда чарган керээзин эрге-хоойлу баа-заанын эле көөр.

Ийде, бо чылын “Кач-чы” болгаш “О-Шынаа” кызыгар заставаларын туудулгарын доозар.

Үште, кызыгар камга-лааны күштелдери-биле келээ черлерин анык оолдарын шериг албаны-гы кийгыртырын көвүдө-дир.

Дөртте, Забайкальенн кызыгар округу-биле кады айылы улуг хам-дышкыннарын баш удур болдурбас-биле база ойтур шавазы-биле күш-түг спецалызастаан бө-дүктү тургузар.

Кызыгарга чамгыс-даа хамдышкынга кеземче оовавайн эрттирлөп бол-бас. Кызыгар камгалаанын тус чер чагыргасы болгаш кызыгар чогуунда кожуун-нарын чөү-биле ханы харылзааны боттандырап.

Республикаже кийр база оон үндүр сөөртүп турар бараанарга каайды кон-тролюн улам шыгырды-дыр. Эрттирлеге пункту-ларын ажилдаарында Тыва Каайлынын ролон идепкейжилер. Хаялгай-тыга болгаш Шара-Сүүрге эрттирлеге пунктуларын тударын федералдык тө-пө-биле дугурушкан бис. Те-левел ажилдарын дүргө күсөткеш, оларын туудуу эгелээри эргежок чугула.

Иштик херектер яам-зынга рыноктарга корум-чурум тударын, мал оор-лаашкыны-биле, араган дүрүмгө чорутуш сорулгаларын, өңүг металлдарын оорларын соксадыр ажилдарын орга-низацин дааскан турган. Ынчалза-даа оон түн-өөлү соолуг эвес Мал ажилында өг-бүлелерин эзулуг ядараашкын му-рунудагы хөвээр, мал оор-лаашкын бооп артык. Эрткен чылын 6810 баш малды оорлаан 12002 оор-лаашкын бүрүттөөн. Иштик херектер яамзы болгаш тус чер чагыр-галары Чазактын даалга-зын күсөтпейн турар. Иштеп турар кеземче херектерини саны хөй-даа болза, мал оорлаашкын дээш шенеле шийткелдер

67 хуу четкен, хамааты-ларга чедирген материал-дыг каражаны санаары бе-зин берге. Эт продукту-лары кайтамчык улуг биз-нес апарган. Мал оорла-рынын аразында улуг ду-жаалдык дүжөмөттөр бол-гаш эрге-хоойлу камга-лар организацин ажил-дакчылары бе-зин бар апарган. Байдалдын на-рындап турарынын база бир чылдагааны болза, чүгө Тыванын эвес, ханы кожа девискээрлерин болгаш Моолун кем-херек үлөөдир бөлүктөрүн бо херекке кичип эгелээни болур. Ыдыг кеминг херектер-биле демисел чорударда, бажын көдүрүп оор чаа болуш-кунуу кичээлге алыры чугула.

Этилдиг спиртти, арага продуктуларын хоойлууга чорутуш салдып-саарар чоруктар-биле демисел талазы-биле улуг ажилдарын чорудуп турар. Эрткен чылын 33 тонна спирти, оон 19,6 тонна “Ак” болгаш “Шивилг” хы-налда-эрттирлеге черле-не хураап алган. Спирти хоойлууга чоруту-ш салдып-саарганы дээш кеземче харысалганы алды кичини киярзе-даа, оон чүглө чамгыс ма-териалды судка киярген. Үндүрүлгөр оовавайн барган спирт саарылгазы 40 хуу четкен. Арагага хорананган, 33 кижн ооген. Арага бизнесини “Хааннарынга” админис-тративтиг болгаш кеземче харысалганы оонарын шыгырдыр үе келген.

Арага продукцияларын бугурун болгаш сааранын күрүнеден таарыштырар хөй айттырларын Россия Федерациязын биле Тыва Республика кады шийттирлээр ужурулг. Ыдыг ужурулг турда-ла, девискээр айы-биле чам-дык федералдык органи-нар арага продукциязын саарылганын күрү-не контролон хандырап талазы-биле чамгыс-даа санал кирбээн, ону фе-дералдык хоойлуларга керген турда-ла, Чазак-тын хүлээп ап турар хөм-челерини шың өсө эрге-хоойлу үнөөлөшкыннерин үндөзүн чокка берип тур-ган.

Чамгыргаларын болгаш чоноун билдиги ажилы-нын түнөөлдери, чыл дур-гузунда араганы хоойлууга чорутуш садип турган черлерин илередиң ууз-туу чурттакчылыг черлер көвүдөп турарын демде-лээр чугула. Бо дуржул-ганын бүгү республиканын девискээрине неперте-дир херек.

Ынчалза-даа араганы хоойлууга чорутуш садар чоруктар-биле демиселди эрге-хоойлу баазаанын экономика-тык кем-херек үлөөлөшкыннерини еске-даа хевирлери-биле бир демей федералдык хоой-лудулугта хамаарыл-галын болганда, феде-ралдык албанын идепкейлиг киржилгези чокта бо талага эки көргүзүлгө-нүн чедиң алыры берге.

Наркотиктиг бөдүмел-дер айы черлик үнүштер Тывада хөй. Оларын чып, салдып-саарары организацин байдалдык апарган. Ынчаммыже иштик хөй-ректөр организацин ын-дыг чамчык-биле демисел кошкак хөвээр. Саарылгадан чүглө 400 кг нар-котиктерни хавырган. Кеземче харысалганын 439 кижини киярген, оларын 300-үн шенеледе шийткен. Ап турар кем-челер ам-даа четпес, ону күштелдери негеттирлээр турар.

Эм-тан айваан соора са-дар чоруктар бар. Бюджет ажалдадырышкын бол-гаш социал-хандырылга берге байдалда Тыва, рес-публиканын Чазак эркен чылын эмнеге албан чер-леринге эм-тан садары чүглө 17 млн. рубльди үн-дүрүп берген. Ынчалза-даа республиканын Калды камгалап яамзы эмнер садып алырына, хуваа-рынга чогуур күрүне кон-тролюн хандыраан. Эм-нелдерде чыдар аарыг киялдер эмнери ботта-рынын көрөңгөн-биле са-дып ап турар. Республика Чазактын эмнер өртөөн доктааткан ананын хажы-мыды, 436 яам-бур эм-нерин өртөөн улгатты

рып саткан. Ыдыг хажы-дышкыннарын ойтур ша-вары-биле шийттирлэг хемчелерин алыры негеттинип келген.

Хоойлуун дээди күштүг болурун хандыраарына эрге-хоойлу камгалаар организацин болгаш эрге-чагырга структурала-рынын ажилынын түн-өөлөрүн дугайын эко-номиктиг кем-херек үлөө-лөшкыннерин иштээр болгаш судтарже шийт-кичек херектерин саны хөрөчөлөп турар. 1999 чылда 120 хөректин иштө-лгөн дооскан, судтарже 105 хөректи дамчыткан. Олардан 23 хөректи шийткел үндүрери-биле дооскан, 15 хамаатыны шенөөдөгө, 15 кижини хосталганын казып шийт-кен. Моон алгаш көөрге, хоойлудурумун болгаш корум-чурумун сагырын республикада чедир ханды-рып турары илдээр. Эрге-хоойлу камга-лар организацин болгаш эрге-чагырга структурала-рынын бо улаганышынга ажилы дыка чавыс бооп турар. Чазактын бо айтты-рыгы катап чугаалажып көөрү, удуруткучуларга шыгыны негелделерин тургузары негеттирлээр келген.

Амгы үеде күрүне тур-гузуун хөгжүдөзүнүн чугу-ла сорулгаларын ба-рээзи тус чер бот-башка-рылганын реформазы бооп артар. Улусчу эрге-чагырганын бо институту догунап база хөгжүп турар. Чер-чер деневелин эрге-чагырганын күсөкчи болгаш төлөөлөгө органи-нары ажилдап турар чаргы чарар судьялар удавас ажилдап эгелээр.

Тус чер бот-башкарылга организацин ажил-чору-дугазында реформазы чеди-нишкыннерин чорудуп тура-нынын үлөгери өзвээш эвес. Дыка хөй удуруткучулар согуучуларын ча-гырларын күсөдип, чер-черде күш-ажыл болгаш бойдус курвалдырларын, черин, оон байлаан, суг болгаш ара-ары байлаан, ажил-агы болгаш социал инфраструктураны шың билип, ажилдаарына үн-дөзүлгөн программалар-ды ажилдап турар.

Төлөөлөкчилерин ко-жууннар болгаш хоорай-лар хуралдарын депу-таттары чер-чер чагыр-галарын кадрларын ший-лип алырында дузаны ка-ды, боттарынын контрол-чорудар эргелерин бот-тадырып, кылып чорут-канын ажилдарын дуга-йында чагырга даргалары-нын мездээлерин дыңнап, чугаалажып турар.

Эргелеп-башкарылганын амгы ажилдап турар сис-темазынын чедир ажил-давайын турары харвадан-дык. Тус чер бот-башка-рылга организацин уду-руткучулары бар аргаларын чедир ажилдап турар. Ында чөптүг чөп чыл-дагааннар бар. Тала-ду-гай, дөргүл-терел тыртар чоруктар удурутуп алба-н дуужаалдарга кадрлар ко-суп, томуялар үеде көс-түп турар, түнөөлдери эрге-чагыргага белеткелди кошкак киялдер ажилдап берген. Тус черин бот-башкарылганын дуга-йында федералдык хоой-лудулуга “кайтташк” демократияны туртуспу-шаан, күсөкчи эрге-ча-гырганын үстүндө баш-караар чоруюн үрээ.

Ыдыг байдал дээрге чер-черин деневелин социал-экономика-тык чорудулгаларын башкарылганы болгаш ажил-агынын түнөөлдери дээш уду-руткучуларын харысал-ганын чавызаткан. Мал-дын баш саны кызыр-ган, көдээ ажил-агы культураларын дүжү-түү дыка чавызаан. Муни-ципалитет өчүзүң сам-чыгдал турар. Бугурууш-кунун хемчээлдери кызыр-ган. Үндүрүг оонар база кызы болганда, үндүрүлгенин өзвээш чып ап турарынын уружунда, тус чер бюджеттеринин орулгалары өспөй турар. Бюджет ашк-хөрөңгө-лө-нүн чогуур сорулгаларына ажилда

XXI ЧҮС ЧҮЛЧЕ — ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨЗҮЛДЕЗИ БОЛГАШ ЧОННУҢ БЫЖЫККАН ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ-БИЛЕ КИРЕР

(Эгеми 1-ги, 2-ги, 3-кү, 4-кү арнын)

Бис мында инвестиция ажыл-чорудулганын талаларын шуптузун сайгарып көрбөз бис. Амгы үедө ол билишкенин хандыр сайгарып көрүу оңуу чутула, ычалза-даа чагыс чүүл биске бидилгир, чүл дээрге инвестициялар азы немелде капитал салышкынар экономика болгаш социал бүтү аялдарда өг-буленни база кырыштыр, бар болуп турар. Биччалза-даа оларын доозанын албан учедууну механизми чок база орулгаларын болгаш инвестицияларын чагыт калбарып турар кемчээл бидилмес. Хөй кезинде ол бүтү бистин үндүрүгү политикавын четпестери-биле холбашкан.

5. Бюджет политиказы
1999 чылда Президентинин болгаш Чазактын улук күүжөншикнери республиканын согуургалдарын федералдыг төпке камгалаарыне улаан турган. Шынгы ажылдан эи кол түвөли федерация регионнар денелинге бюджеттер аразынын хамаарылгаларына чедип алдынган чогуумчалыг бурянкарлашкын болур. 1996 чылда Россия Федерациязынын субъектилеринге сан-хөө деткимче (трансферттер) көргүзөр Фондузунун куваалда кылынып методиказын бистин республикага ажалдап кылган. Бистин кирген сандаларыстың үндөзүнүн шынызына 3 чыл херөгелтиген. Оон түнөлдө 2000 чылда республикага трансферт түнүп 1099,5 млн рубльге доктаат, ол 1999 чылда турганын денээр, 2,2 каптал хөй. Ол түн чурттуг бюджет дугайында хоойлууду шупту-ла долузу-биле айттыр-ла, оон мурунда турганы ышкаш үлгүлөп эвес. Бидиг практика бюджет күүселдизини үезинде мегелээр аргаларын, кошкак хөгжүдөлгө регионнага дузаламчы кемчээл эвээждер байдалды тургузуу турган.

Бюджеттер аразынын хамаарылгаларын чаа концепцияны амдызында чедир сайыраваан. Оон-биле ам-даа чедир ажалдаш, хоойлуду дугаа эзууга хүлээп алгыры неветтинип турар. Бис чагыс эвес удаа экономиказы кошкак болгаш бюджет бидик доташылгы регионнага сан-хөө деткимчезин көргүзөр талазы-биле Федералдыг хоойлууну хүлээп алгырыны айтырып көрдүрүп турган бис. Ол хоойлу регионнарын социал-экономика хөгжүдөлгө дугаа бидилга бижыглар механизми болуп ужурут. Ону хүлээп алгыры дээш шудургу ажалдар ужурут бис.

Кыдык Согу чүк регионнарын дөткимче Концепциянын хоойлуду дугаа эзууга башкарып чутула. Ааа дүүштүр ул регионнар экономикаын дүргө өздүдизин алыр болгаш 2015 чылга чедир долу бюджет хандыр-газын боттары тургузуптар шивекти апаар, азы шупту-ла дононар болу бээр. Бистин сорулгавыс — Кыдык Согу чүкке дөткөргө Россия Федерациязынын субъектилерин дандызын Тываны хевээр арттары.

Орулгалар талазы-биле республиканын каттышкан бюджетинин 2000 чылда хөмчээли эртен чылдын бюджетинге денээр, 1,3 каптал эвер. Боттун орулгалары 17,5 хуу чедир эвер. Бюджеттин орулгаларын өздүдиз оон-даа хөй бооп болур, ыччалза-даа үндүрүгү хоойлуду дугаа өскөрөлгө ону 8,2 млн. рубльге кызырп турар.

Муниципалитет бидурүгелери биле Чазак бюджеттин бүтү параметрлеринге дугурулганы кылып шыдаан. Бюджет дугайында хоойлууну Дээди Хурал хүлээп алганын соонда, сан-хөө байдалын экижидилгенин дугайында дугурулгала оларын-биле кадды аттары салыр. Бюджет телевидизин талазы-биле ол-бо черлерден Чазактын адресинге улуг шүгүмчүлөдгө саналдар кирбээнин мегелдээр өөрүчүг-дүр. Хоойлууну улуг кезин муниципалитет тургузулганын сан-хөө херөгелдиг хандырарыне улаанган. Оларга каттышкан бюджеттин бот-орулгаларын 70 хуузу артып калыр.

Бо чылы бар-ле дугаа республика бюджетини четчир кылдыр тургустунган. Бичагыш шалык төлөвирин долузу-биле болгаш урулгалар пөсобезияны чамдызын төлөптер аргалы болур бис. Бюджет адырын ажалдакчыларын шалыны 1,5 каптал өстүргөн. Ону ам-даа 20

хуу өстүрер деп Россия Федерациязынын Президентинин Чарынын чүгө федералдыг бюджеттен немелде хөрөнгү тускайлап бээр болза күүседип болур. Президент болгаш Чазак Дээди Хуралдын депутаттары ол хөрөнгүлерин тывар деп болды-биле чөпшээржиш турар. Ол ышкаш Күрүне Думазынын бистин республикадан согулуп алган депутаттары-биле демнежип тургаш, чурттуу 2000 чылда бюджет дугайында хоойлууду чогуур немелдери кинерин чедип алырынга бүзүрөп турар.

Байдалар мындагы янылыг тура-даа, республикага бюджет политиказы, мурунда турганы дег, шынгы болуп ортышсаан. 2000 чылда каттышкан бюджеттин няити чарыгалдары улугдур-даа бол, кредитор өрөзүн долузу-биле дугаары болдумас. Федералдыг бюджет мурунга өрө 204,5 млн. рубль бооп турар. Федералдыг төшөн ону үндүр бижирин чедип алыры овоза чутула. Моон сонгаар чаа бюджет чөпшээржи алырында чылдар болза эки.

Коммуналдыг ачы-дуза болгаш өскө-даа чарыгалдар дээш кредитор өрөзү 500 млн. рубль алып турар. 2000 чылдын бюджетинде оон 189 млн. рубльн төлээр көрдүрүп турар, оон иштинде 90,6 млн. рубль төлөткө берген. Бюджет адырын ажалдакчыларын ажал төлөвирин чурумчулар талазы-биле хөмчөлөргө ач чорудары чутула. Ол боттун чорутуулар турар ажалдарга, бар өрөнкүчелер сантарынга, өрөнкүчелер олунарга, эмнелге орунунарга болгаш өскө-даа нормативтерге дүүштүр шыгыр дээш хамаарылгалыг турар ужурут.

Бюджет адырын албан черлерини аш-чөк бараанары, эм-таң, дериг-херексел садып алыры болгаш септелге ажалдарын ажаландырары чүгө конкурстуг үндөзүнө чорутуулар ужурут.

Бистин иштик бюджет аразында хамаарылгаларын эсулуг сайырапай чоруткан ам-даа орачык ырак. Херек кырында республика бюджетини муниципалитет бюджеттеринин четпээ хөрөнгөзүн шупту-ла долузу-биле дугулар турар. Бичагыш кожоун эвээш орулга кирген тудум, сан-хөө деткимчезинин фондузундан оларга хөй хөрөнгү тускайлап апаардыр. Оон-биле кадды бис азырадыкчы чорукту дөткөп турарымыс ол араардыр. Үндүрүгү чылдалары болгаш тус чөк бот башкарылгаларын үндүрүгү баазаларын хөгжүдөлгөни иди бербей турарымыс ол. Мындагы чорукту шупту чөк болдур херек. Кожуунар болгаш хоорайлар чагыргалары бюджет орулгаларына немелде дөстөрүн тывар талазы-биле хөмчөлөргө алыры чутула, а эн-не кол чүвө — боттарынын девискээринин иштинге экономика өздүдизин хандырар.

Социал адырын ажаландырышкыны «кайтшапка пирог» деп принциптерин чөк улагырын элөө оварымчалыг боттандырар ужуруга таварышкан. Бичагыш чонону эвээш эвес кезин амдырал байдалын экижидер дээш хууда күүжөншиктерин болгаш тывыгыр чонону аягылаштыр, а күрүне-ниң деткимче-дузаламчы көргүзгөн манай орап апарган. Бо айтыргаларын ажал эртерде, няитилелин иштики курлавырларын, оон иштинде сагыс-сеткил, күш-дамыр болгаш интеллектуалдыг аргашыяны ажаллаары чутула.

Чонону угаан-бодал ара-шынэз бидерин. Кижини угаан-бодал сайыралына таарымчалыг байдалды тургузары амгы үедө күрүнеин болгаш няитилелин мурнады хөгжүдөр сорулгаларын бирээзи болур. Киж, оон интеллектуализация, хамааты туружу, эртемнин бидик денели, профессионал беткели, күш-ажылы болгаш хөй-няити идеякени няитилели хөгжүдөрүн кол шимчедикчү күжү болуп турган болгаш моон сонгаар-

херек. Няитизи-биле ук фондулар республиканын социал-экономика хөгжүдөлгө ажалдыг ажалдыг ролду ойнар турар. Чүнү-даа мурунда, ол үезинде болгаш доктаамал пенсияларын бээрин хандырп турар Пенсия фондузунга хамааржыр.

Оон-биле кадды бюджеттен дашкаар фондулар боттарынын төп органы-биле кадды ажалдакчылар чедир чорутпайн турар, оон харазында федералдыг дотациялар эвээжип турар, а чамтык олардын бюджетинге безин айттырмай баргылаар. Орулгалар чылдазынын талазы-биле фондуларын ажалды сула организастаттынган. Фондулар даргаларын оларын баштаар болгаш контроль-хыналда албаннарын ажал-чорудулганын түнөлдүн болгаш орулгаларын өстүрерин хараысалганы улугтарыр эргежөк чутула. Оон кирген орулгалар республиканын бюджет хөрөнгөзүн биле кадды чонону чидик социал айтыргаларын шивиртээрине ажал-агыт комплекстерин адырларын деткири-биле, экономика хөгжүдөлгө үндөзүнө хөгжүдөлгө үндөзүнө тургузары-биле чорутуулар турар ужурут.

Экономиканы күрүнеин талазында таарыштырп, күрүне өчүзүрү үрө-түнөлдүг башкарып база сайгарлыкчы чорукту бүтү талазы-биле дөткөп тургаш, социал-экономика хөгжүдөлгө эртемге үндөзлөткөн стратегияны, ажалды структураны, ажалды үлгүлөп тургашына, көздө ажал-агытын хөгжүдөлгө үндөзүлөп, няити девискээр продуктуун чылды-на 8-10 хуу кылдыр хандырары 2001 болгаш даразында 10 чылда экономика талазы-биле няити стратегтиг сорулга ол болган турар ужурут.

IV. СОЦИАЛ РЕФОРМАЛАРЫН МУРНАДЫ КӨӨР СОРУЛГАЛАРЫ БОЛГАШ КОЛ УЛАНЫШКЫНАРЫ
Социал адырда байдал 1998 чылдын август айынын соонда чурттакчы чонону амдыралынын денелин кризис мурунда турганы дег каптал тургузуу шыдаан бис. Бир кижиге хамаарыштыр ажаа орулгазы амдырап чурттаарынын денелин 80,7 хуузу тургузуу турар, а ортумак пенсия түнү оң 46,5 хуузу болур. Пенсонерлер саны эртен чылын 3,5 мун кижиге өскөн. Боттун орулгалары-биле пенсия хандыр-галыгы 40 хууу ашпас бооп турар. Бүтү денелдерин бюджеттеринде ажаландырып чедирбей турарымыс ол. Хөрөнгөзүн чедирбей турарымыс ол. Мындагы чорукту шупту чөк болдур херек. Кожуунар болгаш хоорайлар чагыргалары бюджет орулгаларына немелде дөстөрүн тывар талазы-биле хөмчөлөргө алыры чутула, а эн-не кол чүвө — боттарынын девискээринин иштинге экономика өздүдизин хандырар.

Республикада 12,1 мун берге амдыралдыг өг-бүлелер, барык 4 мун өскө урулгалар санаттын турар. Учтта дөзлөп көшкөн 64 өг-бүлө бар, оларын 41-яне чурттаар оран-сава херөгелтиши турар. Бо долу эвес санаашкынарда безин социал адырын республика бюджетинге кайы кире салдар чедирп турары көсүк-дүр.

Республикада социал адырын чидик айтыргалары хөй кезинде социал-экономика бай-долдорун өскөрү берген ажал-чорудулгаларына ам-даа жигин чоңчыкпаанын үнүп турар. Амдырал денелинин чамдында, чонону хөй кезини яды-туренги байдалында социал адырда реформаны, оон рынок принциптерин чөк улагырын элөө оварымчалыг боттандырар ужуруга таварышкан. Бичагыш чонону эвээш эвес кезин амдырал байдалын экижидер дээш хууда күүжөншиктерин болгаш тывыгыр чонону аягылаштыр, а күрүне-ниң деткимче-дузаламчы көргүзгөн манай орап апарган. Бо айтыргаларын ажал эртерде, няитилелин иштики курлавырларын, оон иштинде сагыс-сеткил, күш-дамыр болгаш интеллектуалдыг аргашыяны ажаллаары чутула.

Чонону угаан-бодал ара-шынэз бидерин. Кижини угаан-бодал сайыралына таарымчалыг байдалды тургузары амгы үедө күрүнеин болгаш няитилелин мурнады хөгжүдөр сорулгаларын бирээзи болур. Киж, оон интеллектуализация, хамааты туружу, эртемнин бидик денели, профессионал беткели, күш-ажылы болгаш хөй-няити идеякени няитилели хөгжүдөрүн кол шимчедикчү күжү болуп турган болгаш моон сонгаар-

даа артар дээрн маргыш чок. Оон аныгы, киж бодунун херөгелдери болгаш сагыш чоашкынарны-биле күрүнеин социал политиказынын түвүдө дээрн бидилгир чөвө ышкажыл. Бичалзажок бо үеге чедир бис чүгө оон материалдыг талазын болап, чамтык оон угаан-бодалын хевирлеп тургузарын ожааны эртериптер-дир бис. Маана оон тускай, бүтү талазы мөзү-шынар болгаш хөй-няити эртериптер-дир бис. Күрүне эрге-чагырганын мурунда турган органыр бистун дүшкен соонда, идеология чорутуунастаан. Кижини угаан-бодалын хевирлеп тургузарын хөй-няити институттары боттарынын тодаргай улаанышкынар чидирикен. Ол чорук няитилелин мөзү-шынар болгаш угаан-бодал хооурашкынын кудуларын чидирген.

Чазак Тыва Республиканын Угаан-бодал хөгжүдөлгө концепциянын боттандырар талазы-биле программаны ажалдап кылгыр чутула. Чонону хөй-адын, оон патриотизм, мөзү-шынар болгаш эстетиктиг эчс сорулгалары көрдүргө өг-буленни, школарын, хөй-няитин болгаш чогадык каттыжышкынарнын, массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин каттыштырар херек.

Мораль мөзү-шынар категорияларын үндөзүнө өг-бүлөгө эрте назин үезинде шивирттирер. Ааа кижини социал байдал хевирлеп турар эгелээр. Кижини хамааты туружу бидилер, долдандыр турар хуурээл — бойду болгаш няитилели-биле оон харылазынын байдалы тодараттынар.

Өг-бүлө чачыл эзууга бодуну кичээлгөйин салгал дамчыр чорук, күш-ажылы болгаш улуглары хүндөлөп көөр чорук, чаштар болгаш улуг улус дугайында сагыш салышкыны, оорларын, мегелээр, аргалар болгаш ажал кылбас чоруктары болдурбазы дээш ышкаш угаан-бодалды шак ынды үнелиг чүдөлгө камгалаарыне болгаш каттыжышкынарны болза катп тургузарыне улаандырып келген. Ол дугайында бистин өг-бүлөвиштин улуг угаанын боттарынын тургусканы «Тыва чачылдыр» деп дөткөп херечиле турар, бот-билишкенин болгаш кижизидилгенин төөгү, философия, психология, медицина, логика, дыл болгаш бойду эртемнерин талазы-биле нормалары база дүрүмнери ында чыгынган.

Өөредилге программаларын белеткээрине болгаш тыва бачкылдар талазы-биле семинар организастарына ол ажаллааттынар турар ужурут. Ол үнелиг чүдөлгө үндөзүнө үндөзүнө бистин чонону чунууска эгидип берген эртемденерге өөрүп четтиргени үнелиг ужурут бис. Ие-шашты камгалаары-биле херөгелтир ала болурунун, оолдарын өг-буленни болгаш ала-чуртууну патриотчулары база камгалакчылар кылдыр кижизидилгенин айтырын шыгыттыр тургузар ужурут.

Өг-бүлелер-биле ажалга социал албан черлеринин, херээжешер чөвүлелеринин болгаш хөй-няити өскө-даа организастарын ажал-чорудулганы илпеккейдер ужурут. Олар чедир чөк өг-бүлө бурдузу-биле ажалдаар ужурут. Чонону угаан-бодалын сайыралына өөредилге системанын укур-дуазы канчаар-даа аажок улуг. Яныз-бүрү денелдерин школаны мөзү-шынар чачылдарын быжыгылар хандырар, мөзү-шынар талазы-биле дуржулганы байдыр, кижини хевирлээр болгаш сайырапгайжыр. Бистин чонону үнелиг эки чачылдарына, эзулалдарына болгаш сүзүлелдеринге урулгалары өөредип тургаш, бидик үнелели чедип алган бидик школаларын бисте эвээш эвес. Бидик школаларын болгаш өөредилге албан черлеринин санын көвүдөдөр херек. Хууда болгаш национал телептиг чорукту, культураны, хамааты болурунун, өг-буленни, өскөлери мурунда хары-салгалы болурунун үнелиг чүдөлгө тургузарыны школарын ролон бидерин чутула. Тыва болгаш оран-чоруну, а ол ышкаш угаан-бодал талазы-биле эң байдал улаанышкыны өскө-даа чононарнын чачыл болган культураны үндөзүнө үндөзүнө өөредилгенин кирер херек. Чонону мерген чогаалдары болур үдөгөр чуталарын болгаш мерген өстөрүн, тоолдарын болгаш тоолчуругу базаарын, улусту ырыларын база кожамыктарын капталдыр чутула.

Өг-бүлелерге, школа назмын четпээ урулгал албан черлеринге, школаларга болгаш өөредилге албан черлеринге чонону угаан-бодал талазы-биле үнелиг чүдөлгө тургузарыны өөредилгенин организастарынын айтырын чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген.

Угаан-бодал талазы-биле арга-шинекти бидерини нацияны күш-дамыр талазы-биле кыдыкчыларын айтырып чутула. Ааа эртемденер-биле кадды ажалдап кылгыр чутула. Массалыг информация чөпшээржиге күүжөншиктерин, хөй-няити организастарын, национал культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар ажалдыг чөвүлелерин чидирген. Чонону угаан-бодалын хевирлээр талазы-биле сорулгаларын шивирттирээр интеллигенцияны ажаа киржилгези чокка болдумас. Журналистерин, культураны, литератураны болгаш уран чүдөлгө ажалдакчыларын, хөй-няити мурунда чүгө-даа четтирп турар

XXI ЧҮС ЧЫЛЧЕ — ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨЗҮЛДЕЗИ БОЛГАШ ЧОННУҢ БЫЖЫККАН ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ-БИЛЕ КИРЕР

(Төмүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-ку, 4-ку, 5-ки арындарда).

Чазак ажил төлөвүнүн тарифтиг кезээнин деңгээли бекитилген, талаа-биле хемчеглерин боттадылар, мында айтылган көргүзүлгө коллективтиг керээлерге болгаш дугуржулгаларга кирер. Дугуржулгалар азы коллективтиг керээлер чара-рында ойталааны дээш база мында айтылган негелдерин күөтөтүрүп дээш ажил берикчилерин харысалгаанын эрге-хоойлуугу нормаларын кирер. Профессияларды үч талаалыг дугуржулгага дүштүр ажилдап турар кижилерге социал магадаалдарын бээрини айтырларын шийтирлээринге ажил берикчилеринге болууду салдарын күөтөтүрүп уюрулу. Күрүө буюрулу-леринге ажилдап турар чарык херээ эрттирип каалкан болгаш хосталгаанын кызытырып херээ эрттирип турган чарык хосталган кижилерге, өскүс урууларга, школа-лар, дээди болгаш ортумак өөредилге чарыктын доозукчуларына магадаал каары чугула.

Херээде херээгизинин болгаш амырлар-чурттаарынын эрге-хоойлуугу чүдүлгө дугайында хоойлулар төлөвлөөлөрүн Чазак ажилдап кылган. Парламентке чоруткан. Республиканын чурттакчы чоңун ажил-биле хандырынып деткимче көргүзүрүнүн программасында көрдүнгөн хемчеглерин долу хемчээл-биле боттадылар херек.

Ажилдап турар чоңу дуза чөдүрүнүн хөй-нүн ажилдарынын организациянын ламчыштыр, өг-бүлелерин сайгарлыкчы чоруун деткип, хөй урууларын, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерин ногаалар болгаш эът, сүт продуктулары-биле боттары хандырттыр кылдыр мындыг байдалдарын тургузуп тургаш, боттадылар херек. Көдээге деткимче көргүзүрүнүн өзү кичээлгеини улаар херек. Ажил чок чорук азаа турбас-даа уюрулу. Чазак болгаш тус чер бот-башкарылга органдары көдээден хоорайларга чурттакчы чоңуа кечер чоруун алып эртер талаа-биле экономикагы болгаш социал бөлүк хемчеглерин чорудары чугула.

Чурттакчы чоңунун социал камгалаы. Яды-туренин чорук чуртта улуг хемчээл-биле калбарып турар. Тывада амгы үедө 12,1 муң өг-бүлө кедерге туренин байдалда чурттап турар, оон иштине 7,2 муңу ядамк, оларнын ния-тин санынын ол 10 хире хуузу болуп турар. Яды-туренин байдалы ажып эртер талаа-биле программа бо чылын боттадырып эгелээр.

Баштай бистер өг-бүлелерин яды-туренин бодуп турарынын чылда-гааннарын болгаш байдалдарын сайгарып көөр уюрулу бис. Бирги эл-чегде, ээлери ажилдап шыдаар аргалды болуп турар яды-туренин өг-бүлелерин санын тодардыр херек. Оларнын санынче дайынны болгаш күш-ажылды инвалидлерин өг-бүлелерин, пенсионерлерин, шерик албанынларын, моон мур-нунда шийтирип чоразарын, анык специалистерин — дээди болгаш ортумак өөредилге чарыктын доозукчуларын кир-бес. Чурттакчы чоңун ол

категорияларын амгы көөр бис.

Ылангы көдээде, чер, суг, арга-ыяш болгаш аянар олар-белчирлер четчири-биле бар черде ажил кылып шыдаар өг-бүлө чүгө туренин чурттап турарын, эрге-чагырганын тус чер органдары оу тодардыр уюрулу. Билдириникин бажыр система езугаар оларнын-биле ажилдаар херек. Чурттакчы чоңун яды кезектери-биле эрге-чагырганын социал камгалаа ажилдагызынын үези келген-дир. Бо байдалда Чазак болгаш тус чер бот-башкарылга органдары биче төлөвлөөлөрүн боттадырынып дузалаар. Адрес езугаар бараан чээлилерин амгыла бээр. Ол дээрге картофель, тараа болгаш ногаалар үезинерин, мал төлү болгаш куш оолдарындыр. Оларга ачы-дузаларын көргүзүп болгаш чер болбазырадырынга техника-биле дузалаар. Мал кажаларын тударынып материалдарын садып алып кылдыр чингелделг чээдилер, яш кеме фондуну аныкларынга чингелделг олчажак үндүрүү-биле дузалаар.

Ажилдакчыларын ол категорияларын хамаарыштыр буюрулулар хоорайларга таварышкан хандыгында азы дүшкенде хоойлу езугаар пенсия-же оларын хуусаа бетинде үндүрүн моон содгаар практикалар.

Өг-бүлө болгаш төрөл бөлүк харылааларын чагай чачылдарын катып тургузар уюрулу бис. Чазак төрөл азын-биле бай шыдалдыг деткимче чүдүлгө турар, олар, шинаа-ла, малмаган туруп, картофель, ногаа тарып, малга сизен белеткежиринге, чурттап оран-сава, мал кажалары болгаш өске-даа ажилдагы тулгалар кылырынга олар төрелдеринге дузалайп турарлар. Бидыг эки чүдүлгө чарык дет кийр алаар. Яды өг-бүлелерин төлөттиг чоңун кызып-кыйбайн, социал мониторингинин (тургузуугу) организастап тургаш, оларнын амды-ралынын деневелин өскөрүшүнүн хандырып келдиг езу-биле харагал-заар уюрулу бис.

Эвээш херээгизин хамаатыларын камдык катарлыгына социал деткимчене механизмдерин болгаш аргаларын тодардыр-да, тус-туста көрүп тургаш боттадылар. **Пенсионерлерге, дайынны болгаш күш-ажылдын хоочуннарына** пенсияны доктаамал база чогуур үезинде төлээр уюрулу. Пенсияларын эң биче хемчээлдерин амырлар-чурттап болурун деневели чедер дугайында федералдыг эрге-чагыргаларын азыашкынарын күөтөтүрүп Чазак бодунда кичээлгеинин төвүнге тудар уюрулу. Бо чылдыг июнь 1-ден эгелеп пенсияларын хемчээлин амы-хууда учет санаашкыны боттадылар. Ол чорук пенсионерлерин күш-ажылчы бую ажил-чорудулгазынын дугузуунда хөй төлөвүнүн хемчээлинден дорт хамаар-жыр дээрин көргүзүп турар. Пенсия фондузу бо ажилды көчүгү кыска хуусаада чорудар уюрулу. Хоочуннар дугайында хоойлууну, ылангы командал ачы-дузаларына, эм-таң-биле хандырылгага чингелделер тыпсырын кезеэн боттадылар тала-

ага, Чазак мындыг бажыр-интернаттарын четкизи калбартырынга белен.

Хөй урууларын чагыс бот нөлөр билдириникин бээр система езугаар уруулар пособилерин алып артык эргезин ажилдап турарлар. Хамаатыларын чыштырынга тус чер эрге-чагыргалары бир-ги ээлчегде алып эргелиг өг-бүлелерин фамилия езугаар даңзыларын тодардыр чугула.

Тодаргай чурттоор чери чок кижилерге кичээлгеини салыр уюрулу бис. Бо чылын республиканын Иштики херектер яамызынын база Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө яамызынын күженишкенин биле ол категориянын кижилерин кадыктыр тускай бажыр-интернат тургустунган турар.

Чурттоор оран-сава-биле хандырылга айтырып чидг болуп артыпшаан. Чээли берип, хуу бажыр тударынга идигни бээр чугула. Бидыг таварыл-гада хуу тулгулар хоорайларын архитектулу хевиринин дугайында сажы салыр уюрулу.

Колдуунда бай-шыдалдыг кижилер хуу бажынын туудуп алып арталып болбайн аан. Бир эвес олар-нын хөрөгизин ак сеткилдиг күш-ажыл-биле ажилдап алдынган болза, оларга хамаарылгавыты өскөртүп, шыдалдыг хамаатыларын деткиринин болгаш шаанпа-мактарын политикамынче шилчирин эргежок чугула. Ачы-буянын сорулгаларга акша-хөрөгизин тып ап турар мындыг ажил-айг удуруткчуларынга, биз-меннерге болгаш сайгарлыкчыларга таарымчалыг байдалдын езууну тургузар херек. Нияти-ледин чагай чоруун тургузарынга эвээш эвес салымкынын кирип, күш-ажылга ынак чорукту болгаш профессионал бот-сайгарлыгынын үлегерин көргүзүп турар мындыг идеякелгил кезек чогуна олар болуп турар.

Ычангаш чурттакчы чоңунун социал камгалаынын бүгү-лө хемчеглерин яды-туренин чорукту алып эртер талаа-биле ажилдагы сорулгалыг программаларын боттадырынып, амырларын берге байдалдыг кижилерге күрүндө өскө езугаар улуг үези деткимче көргүзүрүнүн уланган турар уюрулу.

В. РЕФОРМАЛАРЫ КАДРЛАР-БИЛЕ ХАНДЫРЛАР

Республикада чорудуп турар реформаларын чедиринин болуру кадрларын мергежилдинден, квалификациязында болгаш билдиринден хамааржыр. Экономиканын башкарынын планын, чагырыл-дужаар система-зынче уланган кадрларын ажилдагы мур-нундагы системаны амгы үезин негелдеринге дүөшпей турар. Чазак чоң системаже шилчелгени эгелээр, оон барымдааы рывокту херээгелинде кадрларын белеткелдинин хамаарылгалы болуп.

Кадрлар-биле ажилдын утказын илередир дээр болза, бүгү хемчээл-биле делгерге улу илеткел херек. Айтыктыг улу эвес кезээне дүөштүр кадрларын байдалыга хамаарыштыр кыска анализ кылып, **оларнын биле ажилдын кол ула-нымышкынын деневели** кезеэн ийик мен.

Республикага кадрлар-биле ажил ниятын биле

Чазактын нияти страте-гиязынга дүөшкөн турар уюрулу. Гуманитарлыг улаанышкынын специа-листерин белеткээринн талаа-биле бадыктырмаан хандырышкын ам-даа турбушаан. Чижек кылдыр **бүдүрүлгөннн база адырларын** ап көрээлинер. Мында электери энергетиктери болгаш чыгы энергетиктери, даг херээнин экономиктиг бил-агыл инженерлерин шуут чедирин турар.

Экономикада хөй-хөй частырыл болгаш буу-рашкынар **бүдүрүлгө-лөрдө, акционер нияти-ледерде** экономика дугайында эргижиреэн бил-агыл кадрларын ажилдап турары-биле холбош-кан. Амгы үезин менедж-ментинин талаа-биле специалистер херек кырыда чок. Эргелеп-башкарылгалыг ажил-чорудул-ганы сайгарыгыдыр ук айтырыже бирги чег-генин кичээлгеини салы-рып негеп турар. Республиканын хөй адырлыг эко-номиканын сектор бү-дүрүлгөлөрүн, органи-зацияларын, албан чед-иринин бүгү-лө удуруткчулары шийгээдин алган турар уюрулу.

Сан-хөөнүн, чээлини болгаш үндүрүлгө талаа-биле специалистер-ривокчуларын шуут чедирин турары эскерт-тин турар. **Бажы ажил-чорудулганын адыр-нда** олар база эвээш. Хоорайларын болгаш ко-жуунарын үндүрүг ин-спекторларыга албан-хаакчуларын чүгө 12,3 хуузу дээди тускай эрте-минг, а Эргеледин төп аппаратында — 48,6 хуу. Кожуну деневели дээди сан-хөө билгилги специа-листер барык чок.

Банк херээнин, бухгал-тер учедууну, олчажак үндүрү оонарынны, ин-форматын ачы-дузаларын, маркетингын бол-гаш саарылганын, эрге-нин база аудитын талаа-зы-биле бедик мергежил-дег специалистер чокта **биче болгаш ортумак биз-несте** хөгжүдери болдун-мас.

Кызын специализас-ташыктын кадрлар талаа-зы-биле негелдес бедик. “Тыва алгы” ажык акцио-нер ниятелине аргы-ныр, эрер, алгы-кеш сайгар талаа-биле ин-женер-технологтар, Кы-зылдын алгы заводунга — техниктиг кидис бүдүрүп үндүрү талаа-биле техно-логтар, мебель фабри-камынга — ыяш болбазы-радыр талаа-биле техно-логтар, машзаводка — радиоэлектрон аппарата-зынч талаа-биле инже-нерлер херээгизинин тур-рар.

Эргелеп-башкарыл-ганы компьютеризастаары болгаш автоматчы-дары бисте эгелээр. Ло-калдык болгаш адырлыг системаларын тургузары-нын, “Интернетче” үе-линин үе-чазыныч шил-чир дээ, оларын ажил-дадыр талаа-биле специа-листерин белеткээр херек.

Хандырылга адырында эки өскөрүшкенин бар. Сервис экижип турар деп чугаал болуп. Ын-чалзак реклама талаа-зы-биле специалистер бисте чедирин турар. Ол талаа-зы-биле хөй-хөй деви-сээрлерден шыгынызы-биле хожудап турар бис.

Көдээ ажил-агы бүдү-рүлгөсинин кадрлары

онза кичээлгеини негеп турар. Мергежилди кадрлар-биле мында хандырт-тылга 54 хуу болуп турар. Агробизнес, сайгарлыкчы чорук талаа-биле бил-агыл-лер, амгы үезин техно-логияларын билер специа-листер херек. Россия-нын Менеджмент болгаш агробизнес академиязы-нын база Сайгарлыкчы чорукту делегей акаде-миязынч базазынга агролетур комплекзынн специалистерин өөрдиринге сан-хөө хөрөгизин дилеп тывар херек. **Аграр реформанын чору-дарынын чедиринин кед-дээ ажил-агы бүдүрүл-генинч удуруткчулары-нын болгаш специализ-теринин ажилын ат-алдарын бедиринден, көдээге кадрларын бы-жыгыларын системанын ажилдап кылырында база хамааржыр.**

Социал адырнын тавар-жы бергени нарын байдал турар-даа, чурттакчы чо-нун социал камгала ор-гандарын, чер-челерде социал албан чедирин оон качаар-даа аажок улуг чүдүрүлгөн аар үргезин шыдажып эртер дээрин демделексөөн ийик мен. Ол адырнын кадрларын белеткээр, катал белеткээр болгаш мергежил бедиринин талаа-биле эртер чылдарга деневере, чамдык эки өскөрүшкенин чедип алдынган. Амгы үе-де Москвадын социал уни-верситетинде 24 кижин өөринип турар. Бидыг болзажок тускай профес-сионал билгилги кадрлар аааа бизнегизин дег хөй-үе херээгизинин турар. Ылангы биске социал ай-тырылгалар талаа-биле юристер херек.

Республиканын өөредилге системасынга бочылы 346 специалист, оон иштине 110 — да-штык дыл башкызы, 40 — орус дыл болгаш литера-тура башкызы, 37 матема-тика база физика башкы-зы херээгизинин турар.

Республиканын кидик камгалаы кадр талаа-зы-биле эки байдалдыг. Эм-чилер-биле четчелээшкенин 93,6 хуу, медициналык ортумак ажилдакчылары-биле — 99,4 хуу болуп турар. Медицина ажил-дакчыларынын профес-сионал деневелине негелде-лер улгадып турар, олар-нын ажил-чорудулгазын лицензастаарынын болгаш сертификастаарынын чур-румуун кирген.

Ындыг болзажок ко-жуунарын эмелге-про-филактыктыг албан чедиринде тускай эртеминг специалистер чедирин турар. Ол чорук көдээнин чурттакчы чоңунга мер-гежилди медицина дуза-радыр чедирин бергеледип турар.

Көдээге специалистерин быжыглар дугайында үстүнде чугаалаан чүдү-лөр өөредилге болгаш ка-дык камгала ажилдакчы-ларынга долу чергези-биле база хамааржыр.

Республиканын эконо-миктиг күчү-шылдын хөг-жүдери улу ажил-агы-нын адырларын чүгө кадрлар-биле хандыр-тыгынын эвес, а **эрге-хоойлу камгалаар орган-на** база идигни бээр. Экономиктиг кем-херек үүлгедиринин истез-гизинге база илереди-ринге дээди юридиктиг болгаш сан-хөө-экономика эртеминг специалистер херээгизинин турар. Рес-публикада кеземче херээ-истээр черин ажилдак-чыларынын 28,3 хуузу; истекчилерин — 26,7 хуузу; прокуратура ажил-дакчыларынын — 30,8 хуу-

зу дээди юридиктиг билгич болуп турар. Үндүрүг полициянын эргелелинде ажилдакчыларын чүгө 27,5 хуузу дээди юри-диктиг болгаш сан-хөө экономикагы билгилги бо-луп турар. Дээди эртеминг юристерин чедирин турарында чаргы чарар институтту, Кон-ституция судун тургузары саадап турар: Чеди-Хөл болгаш Эрэн кожууннар-да курувенин тотаралы конторалары ажилдап турар. Судьяларын чедирин турары республи-камынч юристерин бол-гаш судтарында болгаш Арбитраж судунда эскерт-тиип турар.

Парламент болгаш ин-формация талаазынга сал-галдарын солугуру чед-де чылда чок. Информация рыногуна негелделери шыгы болгаш оларын чамдык кижилер ууп шы-давай турар. Бистин хо-очуннарынчы чогууру-биле хандырып көрүшөөн, массалыг информация чепсектеринге анык күш-терин, рынок экономика-зынын үндөвизинин бол-гаш информация рыногу-дун хоойлуларын билер журналистерин келири чугула дээрин демдел-лексөөн ийик мен. Рес-публиканын яамалары болгаш ведомстволары дээди өөредилге чедиринде кады бичылган эгел-чедирин белеткээр-инн талаа-биле перспек-тивтиг планашкынын эгелээр, калбаа-биле не-птерээ болгаш каттышкан мергежилди кадрларга идигы тодардыр

херек. Ада-чурт болгаш даштык дээди өөредилге чедиринге оларын өөрдиринге аргаларын тывар апаар. Муниципалитет болгаш куруе албанын кадрларын белеткээр кылдыр Кызыл хоорайга ол талаа-зы-биле төлтү тургузар. Кадрлар-биле ажилды шыгынызы-биле анализ-теп көөрү чугула, кадрларын байдалында, белеткелдинин болгаш оларын таарыштыр тургузарын дугайында **Күрүө илеткелдин** чылдына кыл-дыр. Республикада кадрлар-биле ажилды байдалын дугайында айты-рыгын чокку үедө Чазактын калбак хуралында диннаарын планнап турар. Рывокту негелделерин болгаш чорудуп турар реформаларын барымдаалап, кадрлар белеткелдинин мурнады чорудар сорул-галарын тодардырып чугула.

Бо бүгү айтырылганын шийтирлээринге чамдык бергелерин тургузууп келири билдирген. Ынчал-зак бедик деневелин профессионалдык чокта реформаларын эки түн-делдериг болурун чедип алыры барык болдунмас дээрин Чазак билеп турар. Ычангаш **бүгү дөң-нөлдөрүн эрге-чагырга-зынын болгаш калбак хөй-нүнүн ажилына амгы үезин кадрлар полити-касын боттадырып бирги черде тургустунуп турар.** Ол чорук нациянын угаан-медерелин хөг-жүдери улу хөрөгизин болгаш сан-хөөнү үндүрүн негеп турар.

Эргин чагыс чер-чурттуларым! Дээди Хуралдын хундулуг депутаттары!

Россия болгаш бистин республика ийн векторун, ийи муң чылдарын солугарын удаас көөр. Амгы үезинде талаа-биле алырга, ол дээрге — төөгүлүг болушкунду.

Оон-биле чергелештир бистер силернин биле — бистин куруевенин хөгжүлдөвизинге чаа үе-чазанын келирин киржикчилер болуп бис. **Март 26-да чүгө ша-ктарын согукчуларын чылдыртыган эвес, а бистин Төрүн чуртувустун төөгүлүгө чаа арын ажыттыган.** Чуртту Президентин кылдыр, маргыш чок, талаа-зын кижини согуттуган. В. В. Путинни баштайгы базмынын оон канчаар-даа аажок ажилгыр арга-шынээлинин дугайында херечилеп турар.

В. В. Путинни согукчуларга ажык чагаазында бол-гаш бо Айткалда салдыган сорулгаларын күө-селдиз хамааты бурзууну, эрге-чагырганын бүгү адырларын болгаш органдарын күженишкенин мергендерин негеп турар. Чурту тамыже кирбейн, оон чайладыр төлөөдө, кажангымында-даа артык ниятелини сыйны каттыгыны херек, бичин-даа ажык чок политиктиг удуруткучууну болдурбазы чугула.

Ам кажан Чазактын Отчеду чугаалаашкынын эртекенде болгаш согукчулардан база Парламентке багай эвес үнелээшкенин алганда, республиканын экономикагы хөгжүлдөвизин баш бурунга тодарыл-ганын Дээди Хурал бадымкалаа, 2000 чылда бюджетти чугаалайп көөрү болгаш хулээп чылды дооступ турда, бистин ажилдарынык херек кырынга чүү-даа шалтыктавас. Бо чыл биске хандык болуру колдуунда-ла силернин биле бистин күженишкенин-эвесте хамааржыр. Бистин төөгүлүгө чагыс удаа эвес болууларынык шыкш, **ундарашкынын ажил эртери, бүгү күштү чыгынган, ам бут кырынга хон-дурлуп турары биске амырларчы уjur-дузалыг. Хүз бүрү, базым санында салдыган сорулга хожуулар херек. Бүгү россиянарга болгаш бистин республика-нын чурттакчыларына төлөтти амырларды чедип алып херек.**

Тыва Республиканын Президентин Ш. ООРЖАК. 2000 чылдын март 30. Кызыл хоорай.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эн-не эргин, хөй урууларын угбавыс **Чечек-маа Херел-оловна Ондор** база ажил, амдыралы-нык бузурелдиг сумелкенин, деткимченин, бижик даягыныкы болуп чоран ачавыс **Херел-оол Хүргүлеквич Ондор** — кайгызы-даа аал-оранын баш-тынчылары — ханы угда хенертен мөңөөнөр.

Биске таварышкан качылгалдык берге хунеринде дакыр-дакыр ажы-шужуушту үезин, алашкыларын сөөлгү орукче үдээрине бүгү тала-биле улуг дузаны чедирин дээш Сүт-Хөл кожуун чагыргасына, Пенсия фондузунга, социал хандырылга чегинге, кожууну харылаа чегинге, социал дуза чедир төпке, РАЮ баштаар чегинге, Кара-Чыраа суму чагыргасына, “Сүт-Хөл” кооперативтиг дирекциясына, ачавышны кады төрөөннөр төрелдеринге, ырак-чоокта кудаларын-выска, кады-чоок чурттап турар бүгү-лө чок кижилер-ривиске, “Шын” солунуну, сууруну школа болгаш уруу-лар санын улуг коллективтеринге, келген бүгү чоу-вуска четтиргенин илеретипшаан, курак чедир мөгөйдөвс.

Коды төрөөннөрү, чок кижилери, уруулары.

<p>ШЫН</p> <p>Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, якдек 667000.</p> <p>ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазак болгаш “Шын” солун редакциянын коллективин.</p> <p>Кол редактор Светлана МОНГУШ.</p>	<p>РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ: Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чинисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.</p> <p>РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторун оралакчымы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгар: 3-14-94.</p>	<p>КИЛДИСТЕР: Ниятиел-политиктиг килдес — 3-39-15 Медээлер албаны — 3-34-98; Бухгалтерия — 3-41-16;</p> <p>Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражи 4470. Чагыр 36.</p>	<p>АҒАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ “Тыва-кредит”, ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.</p> <p>Солун Россия Федерациянын Парлада болгаш массалыг информация чепсектеринин талаа-биле хойлуудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш буртукенин Тыва девиесээр эргелине буртукеттинген.</p> <p>Буртукеттирген дугаары — Т 00007.</p> <p>Солунда парламалын материалдарын авторларынын боддалары редакциянын туружу-биле дүөшпей барып болур. Айттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылыар.</p>
---	--	---	---